МІЖНАРОДНЕ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО: СПІЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ

К. ДЕРЯБІНА
кандидат юридичних наук,
доцент юридичного факультету
(Московський державний
обласний університет)

Виявлення спільних рис та особливостей у міжнародно-правовій та національно-правових системах держав дає змогу глибше зрозуміти їх, з'ясувати характер відносин, що виникають між ними.

Серед їх найважливіших рис та особливостей слід виокремити такі.

1. Сучасні системи міжнародного і національного права характеризуються спільними суб'єктами права. Існування міжнародно-правових та національно-правових суб'єктів не лише об'єднує ці дві правові системи в одну родову — правову систему, а й зближує їх між собою.

Порівняно з іншими соціальними системами (політичними, ідеологічними, моральними та ін.) суб'єкти міжнародного та національного права повинні мати такі спільні для них ознаки, які не може мати жоден із суб'єктів інших соціальних систем, — правоздатністю та дієздатністю [1].

Згідно з традиційним поглядом, що здавна склався у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі, суб'єктами національного права є фізичні особи (громадяни, піддані, особи без громадянства, особи з подвійним громадянством та ін.), та юридичні особи (держава, державні органи, громадські об'єднання, організації та ін.).

Водночас як суб'єкти міжнародного права розглядаються «в основному суверенні держави» [2, с. 91]. Крім того, ці суб'єкти нерідко поділяються на «основні», до яких належать держави, нації та міжнародні (міждержавні) організації, а також «інші суб'єкти», якими виступають державоподібні утворення на зразок вільних міст, що існували в минулі століття (Новгород, Венеція, Гамбург та ін.), Західного Берліна (до об'єднання Німеччини в 1990 р.), Ватикану та ін. [3; 4].

Л. Оппенгейм розглядав як суб'єкти міжнародного права «міжнародні особи», до яких відносив «суверенні та напівсуверенні держави». Суверенні держави він зараховував до категорії «повних міжнародних осіб», а напівсуве-

© К. ДЕРЯБІНА, 2012

ренні — до «неповних міжнародних осіб». Перші він розглядав як «реальні міжнародні особи», а другі — як «уявні».

До категорії останніх автор зараховував також такі суб'єкти міжнародного права, як конфедерації держав і «повстанців, визнаних у громадянській війні воюючою стороною». На думку Л. Оппенгейма, ці «напівсуверенні держави», «неповні», «уявні» міжнародні особи не є реальними суб'єктами міжнародного права, «хоча в деяких відношеннях вони розглядаються так, якби вони були міжнародними особами» [5, с. 129–130].

Розглядаючи держави як «повні», «реальні» міжнародні особи, автор, однак, мав на увазі не всі та не будь-які суверенні або «напівсуверенні», а лише «цивілізовані» держави. Саме між такими, на думку вченого, й можуть виникнути взаємовідносини, які є юридично обов'язковими для них, і які, отже, можуть розглядатися як міжнародно-правові [5, с. 129–131].

У наукових дослідженнях деяких авторів вказується, що держава в цілому може бути суб'єктом лише міжнародного права. Так, Ф. Мартенс у праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» пише, що у сфері міжнародних відносин держава розглядається «як одне неподільне ціле, як юридична особа, яка має щодо інших держав певні права та обов'язки». Держава як ціле «виступає тим діячем, який, переслідуючи в спілкуванні з іншими державами поставлені собі завдання, спрямовує та захищає міжнародні відносини». Отже, міжнародне право, на думку Ф. Мартенса, є «результатом сукупних зусиль та взаємодії освічених держав» [6, с. 177].

Проте держава як цілісне утворення може бути і є суб'єктом не лише міжнародного, а й внутрішньодержавного, національного права. Таким вона є, наприклад, коли відповідно до цивільного законодавства Росії або інших країн як «особлива» юридична особа вступає в цивільно-правові відносини.

Зрозуміло, статус держави як суб'єкта міжнародних і національних цивільно-правових відносин у цих випадках не однаковий. У першому випадку вона незмінно (особливо в публічно-правових відносинах) виступає як суверен, а в другому — як наділений рівними правами і обов'язками поряд з іншими суб'єктами учасник цивільно-правових відносин. Ця обставина, безперечно, зближує дві розглянуті правові системи.

Поряд з державою загальним суб'єктом сучасного міжнародного та національного права можуть бути окремі громадяни.

Донедавна в науковій юридичній літературі вважалось, що громадянин, приватна особа може бути суб'єктом лише внутрішньодержавного, національного права, а суб'єктами міжнародного права можуть бути лише держави.

«Ні монархи, ні приватні особи, ні товариства, що беруть участь у міжнародних відносинах, — писав на початку XX ст. Ф. Мартенс, — не повинні вважатися суб'єктами міжнародного права» [6, с. 177]. Монархи та дипломатичні агенти (посланці) діють на міжнародних теренах «в ролі та з правами представників або уповноважених держави: вони не мають самостійних міжнародних прав». Щодо приватних асоціацій та окремих осіб, то вони вирішують свої міжнародні справи «під контролем, заступництвом і навіть відповідальністю державної влади, у підданстві якої перебувають» [6, с. 177–178].

Однак, в ході розвитку міжнародного співтовариства і зміни характеру міжнародних відносин у сфері міжнародного права, в тому числі міжнародної правосуб'єктності, виникла низка нових явищ.

Найзначніше з них, констатується в спеціальній літературі, — поява в міжнародному праві людини як суб'єкта права, «хоча й з дуже обмеженою правосуб'єктністю» [3, с. 85–86].

У сучасному міжнародному праві, на відміну від класичного міжнародного права, утворилася ціла галузь права, присвячена правам людини[1]. Сучасне міжнародне право містить величезний масив загальновизнаних, а отже, обов'язкових для всіх держав норм, що визначають основні права і свободи людини, незалежно від її громадянства, статі, раси, віросповідання, національності тощо. «Основні права і свободи людини, — на думку дослідників, — дедалі більше визначаються міжнародним правом, незважаючи на те, що реалізуються в основному через внутрішньодержавне право» [3, с. 284].

2. Систему міжнародного права та національні правові системи багато в чому об'єднує їхній регулятивний характер.

Встановлюючи певні права та обов'язки сторін — учасників міжнародно-правових та внутрішньодержавних відносин, обидві правові системи створюють своєрідні межі, рамки їх поведінки, спрямовують їх дії в певне правове русло.

Зрозуміло, набір регулятивних засобів, що перебувають «у розпорядженні» міжнародного і внутрішньодержавного права, не обмежується лише нормами права. Величезну роль при цьому відіграє правова культура, правосвідомість, правові звичаї та традиції, а також інші правові явища і чинники, які відповідно впливають на учасників правовідносин.

Однак, у контексті розглянутого питання важливіше підкреслити два аспекти:

1) регулятивність — властивість будь-якого права, яка притаманна як міжнародному, так і національному праву, — в цьому їх безсумнівна спільність;

2) з цієї спільності в процесі формування та функціонування різних правових систем випливають їхні особливості.

Порівнюючи регулятивний характер вказаних правових систем, неважко помітити, зокрема, що в національних правових системах (особливо англійської, французької та ін.) порівняно з міжнародною правовою системою набагато більшу роль відіграють історичні, політичні та правові традиції [19, с. 429–435]. Незрівнянно більше значення мають правова свідомість та звичай. Значно більш активну роль у процесі реалізації правових приписів виконують політична та правова ідеології, правові доктрини.

3. Наявність спільних рис та особливостей в об'єктах і предметах регулювання міжнародного та національного права.

Як об'єкти регулювання міжнародного та національного права виступають реально існуючі в світі, за рамками окремих країн та їх межами, суспільні відносини, які опосередковані не лише нормами права, а й іншими соціальними нормами (нормами моралі, звичаями, традиціями тощо). Весь цей масив суспільних відносин теоретично, а подекуди й практично, залежно від видів відносин, однаково доступний регулятивному впливові з боку як міжнародного, так і національного права. Проте, схожість за предметом регулювання передбачає і наявність специфічних особливостей та відмінностей у предметах регулювання міжнародного права і національних правових систем.

[1] У сучасній науковій літературі, однак, у зв'язку з цим висловлюється думка, що індивіди, оскільки вони «не є суб'єктами влади» на зразок держав, «не можуть мати ознак міжнародної особистості». Індивід, на думку деяких авторів, «може стати суб'єктом міжнародного процесу. Але не суб'єктом міжнародного матеріального права» [7, с. 24].

Щоб переконатися в цьому, досить згадати: якщо предметом регулювання національного права (незалежно від того, про які галузі йдеться), є відносини, які виникають всередині певної країни, в межах певного національного суспільства, то предметом регулювання міжнародного права є суспільні відносини, що виникають на рівні міжнародного співтовариства.

Міжнародне право, писав Г. Тункін, має свій предмет регулювання, «відмінний від предмета регулювання внутрішньодержавного права. Це відносини між акторами міждержавної системи» [3, с. 9].

Міжнародне право, зазначав Л. Оппенгейм — це право, «яке регулює, насамперед, взаємовідносини держав, а не окремих осіб» [5, с. 27].

Предметом науки міжнародного права, стверджував Ф. Мартенс, є «сукупність життєвих відносин, існуючих між народами». Ці відносини викликані різними інтересами та прагненнями «як цілих народів, так і окремих їх членів, підданих різних держав, до задоволення шляхом міжнародного обміну своїх фізичних і духовних потреб». Отже, наголошував Ф. Мартенс, наука міжнародного права «має за основу міжнародне життя і є виявом правового спілкування цивілізованих народів» [6, с. 10].

Незважаючи на відмінність формулювань у визначенні предмета міжнародного права, пропонованих різними авторами, їх сутність врешті-решт зводиться до одного і того самого — до висновку, що предметом науки міжнародного права, на відміну від предмета національного права, є суспільні відносини, які існують не всередині конкретного суспільства, а поза його межами, на рівні світового співтовариства.

Водночас, на сучасному етапі розвитку міжнародних зв'язків деякі відносини, що виникають у межах певного «національного суспільства», регулюються також нормами міжнародного права, які традиційно опосередковували відносини, що виникали лише між різними учасниками міжнародно-правових відносин, на рівні світової спільноти [8, с. 76–104]. Окрім цього, особливість предметів регулювання міжнародного та національного права виявляється й у тому, що вони опосередковують досить різні за своїм характером відносини.

Досліджуючи ці відносини в цілісному плані, неважко помітити: якщо в системі відносин, що утворюють предмет регулювання національного права, значне місце посідають відносини владарювання та підпорядкування, то в системі відносин, що утворюють предмет регулювання міжнародного права, які за своєю природою припускають наявність єдиного пануючого суб'єкта (суверена) та підпорядкованих йому суб'єктів, таких відносин немає.

Істотна відмінність міжнародного права від державного, на думку Г. Еллінека, полягає в тому, що «право не регулює відносини владарювання і підпорядкування, оскільки воно є правом між координованими елементами». Авторитетами, які встановлюють міжнародне право, і водночас суб'єктами, які пов'язані з ним, пояснював автор, є самі держави. У їхніх відносинах, як і в інших галузях права, спочатку проявилася «дія історичного елементу в понятті права». Факт дотримання правил міжнародного обігу «викликав уявлення про їх юридичну обов'язковість». Потім «приєдналися правові норми», вироблені вже за прямою згодою держав, за допомогою яких останні, «даючи місце раціоналістичним вимогам з боку правотворчих факторів, значно сприяли подальшому розвиткові міжнародного правопорядку» [9, с. 274].

Слід зауважити, що відмінність у характері відносин, які регулюються за допомогою норм міжнародного та національного права, залишає помітний слід

і на самих механізмах правового регулювання, а також процесах правотворчості та правозастосування.

У науковій літературі цілком резонно зазначалося: «зіставляючи міжнародне та внутрішньодержавне право як системи», неважко встановити, що «зв'язки між елементами першої системи у сфері нормотворчості та нормозастосування мають переважно координаційний характер; в системі ж національного права вони мають в основному субординаційний характер» [2, с. 94].

4. Норми міжнародного та національного права об'єднує їх державно-вольовий характер.

Елемент спільності цих двох порівнюваних між собою правових систем виявляється, крім усього іншого, в тому, що норми міжнародного та національного права не є чимось незалежним щодо волі, цілей, інтересів та бажання їх творців. Вони є продуктом вольової діяльності людей, засобами вираження та закріплення їх соціальних і матеріальних цінностей та інтересів.

Ще на початку XX ст. відомий російський вчений-юрист І. Михайловський писав, що будь-яке право є не що інше, як «засіб захисту людських інтересів; право є інтересом, що захищається державою». Весь зміст людського життя, зазначав автор, полягає в «прагненні до досягнення нескінченно різноманітних інтересів. Навколо цих інтересів точиться постійна боротьба. І ось, коли який-небудь інтерес набуває особливо важливого значення, коли він недостатньо захищений іншими етичними нормами, держава захищає його за допомогою юридичних норм і перетворює таким чином інтерес на право» [10, с. 86–87].

Аналогічні міркування про нерозривний зв'язок права (міжнародного, національного або наднаціонального) з людськими інтересами (груповими, індивідуальними, класовими та ін.), про вольовий та цільовий характер права простежується у багатьох авторів.

Наприклад, Р. Ієринг присвятив цьому питанню спеціальне наукове дослідження. Основні положення його праці «Ціль у праві» і зараз не втратили своєї актуальності [11; 12].

Те саме можна сказати про положення, що стосуються нерозривного зв'язку міжнародного та національного права з державними цілями, інтересами, волею. Вони розвивалися в працях французького дослідника М. Оріу «Основи публічного права», німецького автора Г. Еллінека «Загальне вчення про державу» та багатьох інших відомих авторів [9; 10; 13].

Адекватно відображаючи сформовану реальність, всі дослідники, які визнають відносно самостійний характер міжнародного і національного права, одностайні в тому, що норми цих правових систем мають державно-вольовий характер, і в цьому полягає їх безсумнівна спільність.

Що стосується їх особливостей, то вони зводяться до особливостей порядку формування норм права та специфіки форм (способів) вираження в них державної волі.

У національному праві державна воля, що наповнює в процесі правотворчості зміст створених державою норм права, виявляється найповніше, до того ж, у чистому вигляді. Втілюючись у систему норм, що формують національне право, вона виступає як воля суверена, домінуючого в межах тієї чи іншої країни, єдина та неподільна державна воля [14, с. 392–396].

Інша ситуація в міжнародному праві. У процесі формування норм і принципів міжнародного права державна воля виявляється по-іншому. А саме — не як індивідуальна воля однієї держави, а узгоджена воля кількох держав. В силу

цього, в підручниках і спеціальних наукових дослідженнях сучасне міжнародне право цілком виправдано визначається не як у випадку з національним правом у вигляді системи юридичних норм, видаваних і санкціонованих державою, які виражають державну волю, а як система юридичних норм, «створюваних державами (і частково іншими суб'єктами міжнародного права) шляхом узгодження їх воль, що регулюють певні суспільні відносини» [3, с. 10].

5. Спільні й відмінні риси у джерелах міжнародного та національного права.

Відповідно до сформованої століттями правової теорії та юридичної практики, як джерела національного права розглядаються нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти), правові договори та звичаї, правові доктрини, судова практика і породжувані нею прецеденти, адміністративні прецеденти. Перелік джерел національного права цим не вичерпується, оскільки в релігійних та інших правових системах існують свої, специфічні джерела права.

Щодо джерел міжнародного права, які найчастіше викликають суперечки, втім як і джерела національного права, то їх основний перелік дається не тільки в наукових дослідженнях, а й у деяких офіційних документах [15; 16].

Так, у Статуті Міжнародного Суду ООН (ст. 38) вказується на те, що суд вирішує передані йому на розгляд спори, застосовуючи такі джерела міжнародного права, як:

а) міжнародні конвенції (загальні та спеціальні), що «встановлюють правила, які безсумнівно визнані державами, між якими виникає спір»;

б) міжнародний звичай як «доказ загальної практики, визнаної правовою нормою»;

в) загальні принципи права, «визнані цивілізованими націями»;

г) судові рішення та «доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм».

Порівняльний аналіз джерел міжнародного та національного права переконливо свідчить про те, що між ними досить багато як спільного, так і відмінного.

Спільність низки джерел міжнародного та національного права виявляється, зокрема, в їх природі, характері та навіть назві. Такими є, наприклад, правові договори, доктрини, звичаї та судові рішення.

Особливості цих джерел міжнародного і внутрішньодержавного права виявляються в їх конкретному цільовому призначенні та змісті.

Цілком зрозуміло, наприклад, що таке джерело міжнародного права, як договір, укладений між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, є подібним за своєю юридичною природою і навіть назвою (це саме договір, угода, а не судове рішення, доктрина тощо) до договору — джерела національного права (наприклад, договір про створення федерації тощо), але суттєво відрізняється як за юридичним змістом, так і за конкретним цільовим призначенням [17; 18].

Це положення повністю зберігається і в тих випадках, коли відповідно до законодавства певної країни міжнародний договір визнається джерелом національного права. Так, міжнародний договір визнається джерелом внутрішньодержавного права низки держав — членів СНД, включаючи Росію. Згідно із законодавством цих країн міжнародні договори розглядаються як невід'ємні частини їх правових систем.

Теж саме стосується звичаїв і деяких інших джерел міжнародного та національного права.

Крім зазначених спільних рис міжнародного права та національних правових систем, у кожного з цих феноменів є й інші спільні ознаки. Виокремлення та розгляд спільних рис і особливостей міжнародного та національного права із загальнотеоретичних та порівняльно-правових позицій дає можливість глибше зрозуміти ці правові системи з різних боків — відповідно до їх сутності, змісту, форм вияву та призначення. Це особливо важливо в умовах глобалізації та регіоналізації, коли посилюється значення міжнародного права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Фельдман Д. И., Курдюков Г. Н.* Основные тенденции развития международной правосубъектности. — Казань, 1974.
2. *Шестаков Л. Н.* Понятие международного права // Вестник МГУ. — Серия 11 : Право. — 1997. — № 6.
3. *Международное* право / отв. ред. Г. И. Тункин. — М., 1982.
4. *Международное* право / отв. ред. Г. И. Игнатенко. — М., 1995.
5. *Оппенгейм Л.* Международное право : в 2 т. — Т. 1. — М., 1948.
6. *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов (по изд. 1904 г.) : в 2 т. / под общ. ред. и со вступ. ст. Л. Н. Шестакова. — Т. 1. — М., 1996.
7. *Усенко Е. Т.* Соотношение и взаимодействие международного и национального права и российская Конституция // Московский журнал международного права. — 1995. — № 2.
8. *Grief N.* Constitutional Law and International Law // Unites Kingdom Law in the Middle 1990. — Part 1. — L., 1994.
9. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. — СПб., 1908.
10. *Михайловский И. В.* Очерки философии права. — Т. 1. — Томск, 1914.
11. *Иеринг Р.* Цель в праве. — СПб., 1881.
12. *Иеринг Р.* Борьба за право. — М., 1874.
13. *Ориу М.* Основы публичного права. — М., 1929.
14. *Котляревский С. А.* Власть и право. Проблемы правового государства. — М., 1915.
15. *Лукашук И. И.* Источники международного права. — К., 1966.
16. *Миронов Н. В.* Международное право : нормы и их юридическая сила. — М., 1980.
17. *Талалаев Н. Н.* Право международных договоров : общие вопросы. — М., 1980.
18. *Коробова М. А.* Расширение сферы действия норм общего многостороннего договора. — М., 1983.
19. *Denza E.* The Relationship between International and National Law // International Law / ed. by M. Evans. — Oxford, 2006.

Дерябіна К. М. Міжнародне та національне право: спільне та особливе

Анотація. У статті аналізуються спільні риси, властиві міжнародній системі та національно-правовим системам держав, а також їх особливості. Для аналізу автор виокремив найбільш важливі аспекти, а саме: спільність суб'єктів права, регулятивний характер обох типів правових систем, об'єкт та предмет їх регулювання, державно-владний характер норм права, джерела права.

Ключові слова: правова система, міжнародна правова система, національна правова система.

Дерябина Е. М. Международное и национальное право: общее и особенное

Аннотация. В статье анализируются общие черты, свойственные международной системе и национально-правовым системам государств, а также их особенности. Для анализа автор выделил наиболее важные моменты, а именно: общность субъектов права, регулятивный характер обеих типов правовых систем, объект и предмет их регулирования, государственно-властный характер норм права, источники права.

Ключевые слова: правовая система, международная правовая система, национальная правовая система.

Deriabina E. International and National Law: General Features and Peculiarities

Summary. In the article the general features, which are characteristic for international and national law, as well as their peculiarities are analyzed. For this analysis the author has highlighted the most important issues, among which are: common subjects of law, regulative kind of both legal systems, the object and the subject of their regulation, the state power kind of the norms of law, the sources of law.

Key words: legal system, international legal system, national legal system.